

Een zicht op Geraardsbergen...

Sanderus

Jacques VERSCHAFFEL

Het meest bekende zicht op Geraardsbergen in vroegere tijden is de zwart-wit of ingekleurde prent, soms lukraak als een "Sanderus" of een "Blaeu" betiteld. Er bestaan echter, bij nader toezicht meerdere varianten. Een voorbeeld van dit "zicht" zien we op de voorpagina van het tijdschrift *Gerardimontium*, orgaan van de Geschied- en Heemkundige Kring Gerardimontium. Het is waarschijnlijk een ingekleurde kopergravure uit de Nederlandse editie van de *Atlas Major* (1648) van de Amsterdamse uitgever - drukker Joannes Blaeu (1596 - 1673), wiens drukkerij vernield werd door een brand in 1672. Deze brand vernielde bijna alle koperplaten en de nog resterende, niet verkochte of niet afgeleverde, boeken .. in het bijzonder van het werk *Flandria Illustrata* (1641 - 1644). Zo bleven er een relatief klein aantal volledige exemplaren van de eerste editie van *Flandria Illustrata* bewaard, maar de versnippering van een aantal boeken om er afzonderlijke en eventueel in te lijsten zichten van te maken (en dit nog tot heden), deed het aantal integrale werken nog slinken! Bijna noodgedwongen zouden voor latere publicaties van het zicht op Geraardsbergen, meerdere versies van het oorspronkelijk zicht van 1644 het licht zien. De verschillende graveurs volgden nauwgezet de eerste versie maar gaven er een eigen toets aan!

Dé sleutelfiguren voor de publicatie van *Flandria Illustrata* zijn ongetwijfeld Sanderus en Blaeu.

Er wordt aangenomen dat de niet verkochte of niet afgeleverde exemplaren die zich in de drukkerij bevonden in de vlammen opgingen. Men dacht eveneens dat alle koperplaten vernield waren. De Witt (een belangrijk graveerder

voor *Flandria Illustrata* 1641) had er echter een deel kunnen van redden! Pieter Mortier kocht deze platen in 1709. Daarnaast werden nog een tachtigtal tekeningen en gouaches teruggevonden.¹

Enkele bedenkingen bij de prent op de voorpagina van het tijdschrift Gerardimontium.

In vergelijking met het zicht uit *Flandria Illustrata* zien we duidelijke verschillen, met name

¹ cfr. Meerman - Van Hulthem.

de wolkenformaties, de titel en de legende, de wapenschilden, de voorgrond (o.a. de ingehaalde oogst), de afgebeelde personages en dieren. Te veel verschillen zoals hiervoor aangehaald duiden op een volledig herwerkte koperplaat bestemd voor Blaeu's uitgave van 1649 *Novum ac magnum urbiium Belgicae regalis, ad presentis temporis faciem expressum a Ioannes Blaeu, Amstellodamensis* (zie verder 'Blaeu'). Op het verso van de plaat wordt Van Waesberghe (letterlijk) geciteerd en ... in een 'Nederlandse' vertaling.

De graveur van de Blaeu-uitgave (1649) zou Crispin De Passe zijn (1593-1670) - (Benezit). Hij werkte voor *Novum ac magnum ...* en de *Atlas Major* (1648)

Waarom een nieuwe ets van Geraardsbergen met Latijnse legende, als er reeds één voorhanden was voor *Flandria Illustrata*? Auteursrechten kunnen hier een rol gespeeld hebben, want de brand in de drukkerij van Blaeu gebeurde pas in 1672. Blaeu wenste ook dat "zijn uitgave" er prachtiger zou uit zien dan 'de Sanderus'.²

Henricus Hondius (1597 - 1651)

Hondius is een overtuigd Calvinist en heeft het niet begrepen op *Paepse beuselyen*. In een brief aan zijn Gentse neef Dr. Jan D'Hondt verdedigt hij daarenboven een 'groot Dietsland'. Zijn hoofddoel is het voortzetten van vaders werk, met name de *Mercator-Hondiusatlas*. Vader Hondius kocht in 1604 de Mercator platen en vulde die later aan met 36 eigen platen om de *Atlas Mercator-Hondius* uit te geven. Vader Judocus werd geboren in Wakken en publiceerde o.m. een dubbelportret van hemzelf en van Mercator.

Vanaf 1630 werden Willem en Joan Blaeu geduchte concurrenten. Hondius smukte bij manier van spreken zijn prenten iets te veel op, om de kopers van zijn publicaties ter wille te zijn. Een manier van werken die nefast was voor de intrinsieke kwaliteit van de kaarten zelf. Henricus huwt in 1611 met Johanna Verspreck en vestigt zich aan de Dam in 'de Atlas'. Na vaders dood verhuist hij naar 'de Wackere Hondt'. De concurrentie met Blaeu lag aan de basis van het gebruik van andere dan de beschikbare platen. Hij deed daarvoor o.m. beroep op de medewerking van Johannes Janssonius, die zelf uitgever was van een stedenboek (1658).

Hondius sluit in 1634 een contract af met Sanderus, een verbintenis waarvan hij de rechten later stiekem zou verkopen aan Blaeu, wegens onenigheid met het 'Paepken'. Waarom had de katholiek (en kanunnik) Sanderus een verbintenis aangegaan met Hondius? Hondius' neef Jan D'Hondt heeft hierin een belangrijke, alhoewel onduidelijke, rol gespeeld. Later duiken er geschillen op tussen Hondius en de weduwe D'Hondt, een geschil dat uiteindelijk na een rechtszaak beslecht wordt in het voordeel van de weduwe.

Deze uitspraken zijn illustratief voor de tijdsgeest in de 17de eeuw. Ze tonen de rol aan van de godsdienst in de Noord-Zuid relatie zowel op bestuurlijk als persoonlijk vlak (Calvinisten tegen papisten). Die geest zou in de 'Eeuw van de Verlichting' (18de eeuw) veranderen. Er wordt in de publicaties van aardrijkskundige werken minder aandacht besteed aan de godsdienstige geschiedenis omdat dit de lezer blijkbaar niet meer interesseert.

De boekdrukker vermeldt in het voorwoord van *Verheerlykt*

Misprijzen van Hondius t.o.v. Sanderus....

Hondius schrijft vol misprijzen over "de godeloose paep" en "dit gebroetsel".

Over het werk van Sanderus: "...de slordicheyt van de copye, welcke meerendeels is getrocken doch seer vitieux, uyt gedruckte boecken, en hier en daer maer by gevoegt eenige beschryvingen van reliquien heyligen en diergelycke beuseleryen, daer hier de catholycken selve mede gecken, want de werelt is nu te snoode en te erg om diergelycke kinderlycke dingen alle te gelooven..."

Vlaandre "de leergierige lezers die de Latynse taal niet meer magtig zyn ..." (in dit geval verwijzend naar *Flandria Illustrata* dat wel in het Latijn uitgegeven werd) en verder "... wat de geestelijke zaken van het graafschap betreft, deze hebben we maar terloops aangeduid omdat vele mensen, in het lezen ervan weinig behaagen scheppen..."

Blaeu - uitgever - drukker - cartograaf

Oorspronkelijk was de 'firma' Blaeu een uitgeverij van landkaarten en atlassen. Twee basiswerken worden (naast Mercator en Ortelius) telkens geciteerd in verband met de cartografie. Jacob van Deventer maakte van 1550 tot 1565 op bevel van Karel V en Filips II landkaarten. Dus nog vóór de Hollandse opstand.

Blaeu - gedurende de vrede van Munster (1648).

Er is een duidelijk verschil in opvatting tussen deze beide werken: Van Deventer streeft een strategisch doel na. Er is één enkele auteur, geassisteerd door

² Ref. Koninklijke Bibliotheek E 440 3 A.

naaste medewerkers. Blaeu is een uitgever-drukker. Meerdere personen werken met hem mee op verschillende tijdstippen, voor bepaalde, deze keer niet strategische, doeleinden. Er wordt gebruik gemaakt van verschillende stijlen en methoden, ongelijk en met een niet uniform schaalgebruik en oriëntatie.

Alleen het uiterlijk, de wijze van uitgeven en de ornamenten komen overeen. Daarenboven komen er bij Blaeu 'losse producten' van andere kaartmakers bij met name Cornelis Anthonisz (1538), Pieter Bast (1605), Jacobus De Gheyn, Floris Balthazars, Van Beckenrode (16de-17de eeuw). De atlas geeft dus geen beeld dat actueel is voor 1648 maar bevat gegevens uit vroegere jaren!

Vader Willem Jansz Blaeu (1571-1638) was vanaf 1594 leerling van de Deense wis- en sterrenkundige Tycho Brahe (Brahe beschreef in 1577 de bewegingen van de planeet Mars. Koning Frederic II van Denemarken had in 1576 het observatorium *Uraniborg* op het eiland Hveen ter beschikking gesteld van de geleerde. Dit 'paleis' werd in in 1579 verder afgewerkt en na de verdere succesrijke ontdekkingen van Brahe in 1584 omgedoopt tot Stellaeborg - het paleis der sterren). In 1596 keert hij terug naar Amsterdam. Hij vestigt zich op de Lastage aan de Waelkant in de Globe waar hij bedrijvig is als kaarten- en globemaker. Vijf jaar later verhuist hij naar Damrak in de *Vergulden Sonnewyzer*. Hij richt er een drukkerij op en publiceert landkaarten waarvan er enkele als appendix gepubliceerd worden in de werken van Mercator en Ortelius. Bij de geboorte van Willem (1571) bestond het *Theatrum* van Ortelius 1 jaar en de wereldkaart van Mercator 2 jaar. (In 1630 zou vader Blaeu de platen voor de

kaarten kopen van Hondius jr.) Na vaders dood in 1638 nemen zijn beide zonen het bedrijf over. De drukkerij genoot internationale faam en werkte met voor die tijd zeer moderne middelen. Niettegenstaande Blaeu katholiek was werd hij, omwille van zijn vaardigheid, toch aangesteld als cartograaf van de Verenigde Oost-Indische Compagnie.

Samenstelling van het atelier-drukkerij Blaeu in 'volle gloriëtijd'

Volgens Skeleton staat de wijdvermaarde drukkerij van Joan Blaeu aan de Blumengracht. Zij is uitgerust met 9 boekdrukpersen, genoemd naar de 9 muzen. Zes van de persen zijn bestemd voor de drukken van kopergravures. Er is tevens een lettergieterij voorhanden. Van Zesen geeft een opsomming van de beschikbare lokalen: een opslagplaats voor de koperplaten, het atelier waar prenten en boeken gedrukt worden, een afzonderlijke ruimte voor het lezen en verbeteren van de drukproeven en een lokaal waar de pasgedrukte bladen gedroogd worden. De graveerders en de tekenaars werken in afzonderlijke lokalen en er is een afzonderlijke ruimte voorzien waar het mooie Blaeupapier vervaardigd wordt. Tenslotte vindt de bekroning van al dit werk plaats in de bindkamer waar boeken en atlanten in perkamentband worden gevat.³

Joan gaf in 1635 een wereldatlas uit in groot folio met 200 landkaarten. In 1640 verschenen er vier delen, in 1653 zes delen en uiteindelijk nogmaals negen boekdelen met afbeeldingen van 580 landkaarten. Blaeu had immers de ambitie om de ganse wereld in kaart te brengen waarbij als commentaar zowel Latijns, Nederlands, Frans, Duits als Spaans gebruikt werd. Hij gaf tevens twee *Stedenboeken*

uit (5 juni 1649). Eén deel ervan handelt over de steden van de Verenigde Nederlanden, *Theatrum Belgicae Federatae*. Het andere over de landen van de Koninklijke- of Zuidelijke Nederlanden, onder de titel "*Toneel der Steden 's Konings Nederlanden*". (*Novum ac magnum theatrum Urbium...*) Van deze werken zijn er exemplaren gedrukt met Latijnse en Nederlandse tekst. De inspiratie voor zijn stedenboeken vond Blaeu bij Lodovico Guicciardini's *Descrizione di tutti i Paesi Bassi*, een werk waarin slechts één paragraaf voorkomt in verband met Geraardsbergen maar geen illustratie van de stad. Binnen een eeuw na de eerste druk werden van dit werk 33 uitgaven gepubliceerd in verschillende talen.

In 1672 ging het bedrijf van Blaeu in vlammen op maar tot 1695 werd door Joan's zoon nog verder gewerkt.

De openbare verkoop van de drukkerij gaat door in 1695. Dit feit mag beschouwd worden als het eerste signaal van het einde van de eerste rangpositie van de Nederlandse cartografen. Het doet tevens terugdenken aan de 'vergane' bloeiperiode van Blaeu die in 1641 voor een bedrag van 11.000 fl. alle koperplaten van Boxhorns *Theatrum* kocht van de Amsterdamse uitgever Henricus Hondius. Deze transactie omvatte ook alle tekeningen en koperplaten bestemd voor *Flandria Illustrata*. In het *Stedenboek* komen veel gravures voor uit Sanderus' *Flandria Illustrata*. In deel I van dit werk zijn bijna alle platen afkomstig van Hondius.

In 1634 sloot Sanderus een contract met Hondius voor het graveren en uitgeven van *Flandria Illustrata*. De samenwerking werd voor beiden een lijdensweg, zodat Hondius in 1641 zijn rechten aan

³ Naar Jozef Bossu, *Vlaanderen in oude kaarten. Drie eeuwen cartografie*. Uitgeverij Lannoo.

de gebroeders Blaeu verkocht. In 1641 verscheen deel I, in 1644 deel II bij Cornelius van Egmond te Keulen.

Men vindt niet minder dan 70 platen van *Flandria Illustrata* terug in Blaeu's *Stedenatlas der Zuidelijke Nederlanden* en 20 van Boxhorns *Theatrum* in het andere, aan het noorden gewijde deel.

Het bezit van al deze koperplaten zou Blaeu er toe aanzetten om een stedenatlas samen te stellen "...mooier dan de *Flandria Illustrata* en alle andere bestaande beschrijvingen...". Zijn ambitie was het uitgeven van een meerdelige stedenatlas van de wereld. Er was echter slechts een begin van uitvoering en de nadruk werd meer gelegd op de afdruk van stadszichten dan op het weergeven van landkaarten.

Het is dus best mogelijk dat het zicht op Geraardsbergen van A. De Passe, afgebeeld op de frontpagina van het heemkundig tijdschrift *Gerardimontium*, niet afkomstig is van de *Atlas Major* maar wel van de stedenatlas het *Theatrum*. Beide werken kunnen geraadpleegd worden in de Albertina bibliotheek te Brussel.

Biografie van Sanderus

De naam is Sander of Sanderus, een Vlaamse verkleinvorm voor Alexander. De meeste auteurs (de Saint Genois, Fris, Kerckaert, Vander Heyden, Verbesselt, Warlop...) stellen de geboortedatum van Antonius Sanderus op 15 september 1586. Geboren te Antwerpen en er dezelfde dag in de kathedraal gedoopt. Zijn ouders, afkomstig van Aalst, woonden te Gent maar verlieten deze stad wegens de er heersende troebelen. Zijn vader, Livinus, huwde met Maria de Keyzer. Hij oefende het beroep van dokter uit en behoorde tot een befaamde familie die door de plaatselijke troebelen berooid was. Antonius had een broer

Livinus die het levenslicht zag in 1588, toen de familie reeds naar Gent teruggekeerd was. Livinus werd Jezuïet in 1607, was professor in de filosofie en droeg diezelfde titel in de theologie te Douai gedurende 18 jaar. Hij was tevens een befaamd kanselredenaar en overleed in 1643.

Sanderus verliet Antwerpen, (waar hij zich nochtans 'Gandavensis' bleef noemen) na de dood van zijn moeder. Hij deed zijn humaniora te Oudenaarde en ging later bij de Jezuïeten studeren te Gent. Om zijn studies te betalen deed hij beroep op Columbanus Vranckx, abt van de Sint-Pietersabdij te Gent. Later zou hij ook een aanvraag 'in mooi Latijn' richten aan de beheerder van de Rekenkamer van Rijsel. In gans zijn verder leven deed hij trouwens graag beroep op de gulheid van milde donatoren aangezien hij er zich steeds over beklagde in geldnood te verkeren.

In 1609 studeerde hij aan het *Anchin Collège* in het vermaarde Dowai.⁴ Na de opstand in Steenvoorde zou de Beeldenstorm zich snel verspreiden in de Lage Landen. De katholieken gingen in het verweer en stichtten in Dowai de *Université de la Contreréforme Catholique*. Deze prestigieuze instelling zou een uitstraling hebben op de ganse stad die daardoor *l'Athènes du Nord* als toenaam kreeg.

Op 1 oktober 1609 werd hem daar de titel van *Magister Artium* toegekend (Meester in de kunsten).

In 1611 werd hij te Gent priester gewijd. In 1615 behaalde hij in Leuven het baccalaureaat in de theologie. Van 1615 tot 1618 was hij pastoor te Oost-Eeklo en te Sleidinge. De toestand was daar echter, ondanks het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) voor hem onveilig aangezien hij enkele controversiële geschriften tegen de Protestanten pleegde.

In 1619 keerde hij terug naar Douai waar hij het licentiaat in de theologie verwierf onder de leiding van Estius, Petri, Colvenier, Silvius.

In 1621 dook hij opnieuw op te Gent waar hij bescherming genoot van bisschop Triest die ervoor zorgde dat hij aalmoezenier en secretaris werd van Alfons de la Cueva, markies van Bedmar die gedurende een bepaalde periode de Nederlanden bestuurde als gouverneur-generaal. Die bezorgde hem te Ieper in 1625 een kanunnikale prebende. Nadien werd hij bibliothecaris (1637), scholaster (1640), theologaal en penitentiarius (1650). Zijn prebende liet hem toe om opzoeken te doen waarvan hij de resultaten later zou gebruiken voor de uitgifte van zijn *Flandria Illustrata*. Hij bleef Vlaanderen doorkruisen op zoek naar informatie over steden en kastelen. Dit gebeurde echter niet zonder tegenkantingen van de medekanunniken die niet akkoord gingen met zijn veelvuldige afwezigheden op gebied van de bedoelde 'terrein-opzoeken'. Gedurende zijn talrijke reizen kwam hij in contact met de uitgever Hondius die gewonnen was voor een eventuele uitgave van een *Beschryving van Vlaanderen*. Hij stuurde stadsmagistraten en kasteelheren een vragenlijst toe om nog meer informatie te bekomen. Het project kostte veel geld en mede door het feit dat de katholieke Sanderus de protestanten gehemeld had besloot Hondius tenslotte om het plan voor de bestelling van *Flandria Illustrata* aan de gebroeders Blaeu toe te kennen. In de periode 1646-1649 verbleef Sanderus te Brussel.⁵ In 1668 verliet hij definitief de stad Ieper om zich om zozegde 'gezondheidsredenen' in Affligem te vestigen. Zijn gezondheidsperikelen werden officieel gestaafd met een

⁴ Zoals Rijsel (Lille) maakte Dowai (Douai) destijds deel uit van het graafschap Vlaanderen.

⁵ Chorografia Sacra Brabantiae 1650 - 1663.

Enkele voorgangers ..

- Jacob Van Deventer
- Guicciardini, 1567 – werkt meestal met houtsneden.
- Joris Hoefnagel (1545- 1600) illustrator van Civitates Orbis Terrarum uitgegeven in 6 delen bij Braun en Hogenberg te Keulen van 1572 tot 1616.
- De "Brueghel's"
Beide Pieters gegraveerd door de gebroeders Visscher. (Één van de broers was leerling van Hondius, werkte voor Blaeu en nadien voor eigen rekening.)
- Jan Brueghel
- Savery
- Mathys Bril
- Wieringa
- Vandevelde
- Jan Van Goyen
- Philips De Hurges (1585 – 1681) ondernam talloze 'archeologische reizen' en publiceerde werken met alleen beschrijvingen, dus zonder illustraties. Hij kende Gramaye en wellicht Sanderus die zich zoals De Hurges meer toespitste op het wetenschappelijke werk maar wél geïllustreerd.
- Martin le Bourgeois tekende een kaart Gallo – Flandria voor J. Buselinus .

De namen van enkele landmeters :

- Jacobus Horenbault
- Floris Beckenrode maakte eerder leger- of krijgskarten. Diens zoon
- Floriszoon Balthazar is "landmeter én plaatsnyder". Hij werkt niet alleen voor Hondius' Atlas van 1629 maar ook voor Boxhorns' Theatrum.. van 1632. Zijn visie op het afbeelden van de beschikbare stadszichten past reeds in de visie die Sanderus over dit onderwerp nastreeft.

Enkele tekenaars en graveerders in dienst van Sanderus :

- De meeste gravures ontstonden in de ateliers van Hondius en van Blaeu.
- Hondius zelf.
- Geeraart Coeck .(tevens kaartentekenaar)
- Fred. De Witt. (eveneens kaartentekenaar)
- Julius Milheuser (1611 – 1680)
allen beroepsgraveerders die hoge honoraria aanrekenden voor hun werk.
- (D)Arrasus . voor de illustraties van Brugge en Gent.
- De Plouich. (tevens landmeter) Graveerde de platen voor Oostende, Nieuwpoort, Oudenaarde, Ieper, Doornik, Valenciennes, Duinkerke.
- De monogrammist "I.D."
- Pieter Stevens .
- Louis de Bersacques.
- Louis de Tielt.
- Jacobus de la Fontaine (een debutant)
- Nicasius Fabius
- Hieronymo Nipho.
- Delineator Antwerpiensis

certificaat van de hand van dokter Chifflet, eerste geneesheer van de koning⁶ en dokter. Farvacq, geneesheer van Aartshertog Leopold-Willem zodat hij zijn 'eervol ontslag' kon aanbieden aan het kapittel van de kanunniken van Ieper. Hij verbleef meestal in de abdij te Affligem tot aan zijn overlijden op 16 januari 1664. Daar vond hij eveneens zijn laatste rustplaats vóór het altaar van de H.H. Maurus en Placidus, in de abdijkerk, rechts van de kooringang.

De tekst op zijn grafsteen luidt⁷ :

D.O.M.
ANTONIUS SANDERUS
PRESBYTER HIC POSITUS
PIIS FIDELIBUS PRECIBUS
ME COMMENDO
ET A MISERICORDIA CHRISTI
EXSPECTO
DONEC VENIAT IMMUTATIO
MEA
AMEN

Zijn grafzerk werd echter vernield. Volgens een bijdrage in Toerist van vele eeuwen, Sanderus vermeldt de auteur N. Kerckaert (Toerisme Oost-Vlaanderen) dat professor Warkoenig van de pas gestichte Gentse Universiteit in 1839 een anoniem schrijven ontving, waarin vermeld stond dat toen (1833) de ruïnes van de voormalige abdij van Affligem er "erg treurig en beschadigd" uitzagen. Een landbouwer bewoonde de resten van het gebouw, bewerkte de landerijen en ging met zijn knechten op zoek naar het marmer van de gewezen grafstenen en andere herbruikbare materialen. Pijnlijk lot van zovele abdijruïnes die nog meer 'geruïneerd' werden. Drie jaar voordien (1830) had de boer een grafsteen gevonden met daaronder een houten kist. Daarin bevond zich een loden kist die opengebroken werd. De arbeiders

⁶ Sanderus moet dokter Chifflet reeds geruime tijd gekend hebben aangezien hij in de dedicatie van deel II het volgende meegeeft: "ad nobilem virum Joannem Jacobum Chiffletium, Equitum, toparcham de polante, regis catholicus, et ejusdem serenissimi infantis archiatrum" (oppergeneesheer van de Infant).

⁷ Volgens Historia sacra et profana Archiepiscopatus Mechliensis.

verspreidden het erin gevonden skelet. De kinderen vernielden de schedel. In 1833 zou een Antwerps advocaat de stoffelijke resten van Sanderus opeisen. De opdrachtgever van dit verzoek bleef onbekend. Het onderzoek in dit verbad bleef verder 'doodstil'.

In een studie⁸ van Dom Wilfried Verleyen over *Dom Benedictus Van Haeften, proost van Affligem (1588–1648)* vermeldt deze: "Ant. Sanderus was een vriend des huizes in de abdij van Affligem. Nooit vergat hij de hartelijke ontvangst die hem te beurt viel door B. Van Haeften (*Haeftenus Benedictus* (1616 – 1648). Hij stelde het gezelschap en de gesprekken met de *Affligemse proost (praepositus)* zeer op prijs."⁹

De lofrede aan het adres van B. Van Haeften in *Chorografia Sacra Brabantiae* ontleende hij grotendeels aan A. Cambier wiens overdrijvingen ongetwijfeld een zekere reserve wettigen.¹⁰ Ook Estrix,¹¹ die toen nog geen proost was, de opvolger van Van Haeften, onderhield vriendschappelijke betrekkingen met Sanderus. Waarschijnlijk een gevolg van het feit dat Gaspar Estrix op 22 januari 1637 getekend had voor de *approbatio* als *librorum censor* voor *Flandria Illustrata*. Sanderus droeg aan proost Estrix, na diens benoeming zijn *Affligenicum* op, een korte geschiedenis van de 'zeer beroemde abdij van Sint-Benedictus en de eerste in rang in Brabant'. Deze monografie is geïllustreerd met een mooie gravure van L. Vorstermans junior, naar een tekening van L.

Van Werden. Nadat A. Sanderus in 1657 afstand gedaan had van zijn prebende als penitentiarius van het Ieperse Kapittel, een instelling waar hij veel afwezig was, en aangezien hij ondertussen praktisch heel zijn vermogen aan zijn publicaties besteed had, werd hij rond 1660 als gast opgenomen in de abdij. Hoewel hij in eerste instantie overwogen had om een laatste rustplaats te vinden in de Cisterciënzerabdij *Ter Duinen* te Brugge, werd hij uiteindelijk na zijn overlijden, op aanvraag van de proost en de senioren, begraven in de abdijskerk van Affligem.

Sanderus de strenge...

De tekenaars-etsers die voor Sanderus werkten kunnen als kunstenaars beschouwd worden. De kaarten, de gebouwen en de zichten die ze realiseerden zijn superieur aan het werk van Van Berckenrode-Boxhorn. Eén van de verdiensten van Sanderus is het feit dat hij als strenge opdrachtgever-supervisor van de illustratoren nauwkeurig toezag op de kwaliteit van het werk dat uitgevoerd werd. Het is een heel nieuw 'genre'. Het meest voor de hand liggende bewijs daarvoor is het feit dat Blaeu de platen uit *Flandria Illustrata* gewoon overnam voor het *Novum ac magnum theatrum...* (1649) Eerder uitzonderlijk zijn twee platen die totaal herwerkt zijn: *Gerardimontium* en de abdij van Sint-Winocksberghe.

Het portret van Sanderus in het

stadhuis van Geraardsbergen¹²

Het schilderij bevindt zich in de schepenzaal van het Geraardsbergse stadhuis. Kenmerken: Olieverf op lijnwaad. Afmetingen : 95 x 75 cm. Gesigneerd/gedateerd linksonder: Do. Van Den Bossche 1831. Rechts boven staat de vermelding: Antonius Sanders Gandavensis Aetatis 59 An. Beschrijving: "Tegen een vaalkleurig beige-bruine achtergrond is de grote geschiedschrijver van de 17de eeuw, Antonius Sanders of Sanderus, afgebeeld met de linkerhand rustend op zijn boek, *Flandria Illustrata*, dat in 1641 voor het eerst verscheen...". In 1634 verbond hij zich tegenover de Amsterdamse uitgever Hendrik Hondius om een 'generale descriptie' van geheel Vlaanderen te leveren. Dit werd de *Flandria Illustrata* maar wel door Blaeu gedrukt en uitgegeven bij Colonia Agrippina. Op het schilderij is hij afgebeeld zoals hij in het derde deel van zijn werk zou voorgekomen zijn. Er bestaat inderdaad een gouache, afgebeeld in het album met tekeningen bestemd voor de gravures van het derde deel. Een deel dat echter nooit het daglicht zag.¹³ Charles Van Hulthem had het onuitgegeven handschrift voor dit derde deel verworven in 1824 en liet het uitgeven op 24 juni van dit jaar onder de naam *Bibliotheca Meermaniana*. Het was op verzoek van Van Hulthem dat Jozef Paelinck, die een beschermeling van hem was, het portret van

⁸ Dom Wilfried Verleyen, *Dom Benedictus Van Haeften, proost van Affligem (1588–1648), bijdrage tot de studie van het kloosterleven in de Zuidelijke Nederlanden in Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, klasse der Letteren* j.g. 45, 1983, w 106)

⁹ Dom Van Haeften was niet officieel abt van de Abdij van Affligem, ofschoon hij deze functie uitoefende. De titelvoerende en gemijterde abt, meestal afwezig, was in dit geval de aartsbisschop van Mechelen.

¹⁰ Cambier was gastenmeester in Affligem.

¹¹ Estrix Robertus, praepositus op 19 november 1648.

¹² Zie L. VAN DER HEYDEN, *Kunstpatrimonium van Geraardsbergen*, 1985 p. 142–143.

¹³ De gouache wordt bewaard in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, inventarisnr. HS. 1683.

Het portret van Sanderus in het stadhuis van Geraardsbergen.

Sanderus maakte in 1825. Het werk werd door de opdrachtgever aan het Museum voor Schilderkunst te Gent geschonken in 1832. (Inventarisnr. 780) Het doek met afmetingen 90 x 71 cm is onderaan gesigneerd en gedateerd J. Paelinck 1825. Bovenaan lees je de inscriptie "Antonius Sanderus Gandavensis Aetatis 59 An".

Paelinck werd in 1781 geboren te Oostakker, was in Parijs leerling van Louis David en werd in 1809 leraar aan de Academie te Gent waar de Geraardsbergenaar Domien Van Den Bossche zijn opleiding genoot. Wellicht heeft Domien Van Den Bossche het doek van Jozef Paelinck gekopieerd,

want hij schilderde niet alleen dezelfde inscriptie die zich bovenaan op het schilderij van Paelinck bevindt maar liet tevens de rug van het boek met de naam van het werk zien. Twee details die niet overeenkomen met de gouache. Ook wat de afmetingen betreft zijn beide doeken identiek. In 1868 zou de Brugse beeldhouwer J.R.de Calloigne een buste van Sanderus vervaardigen. Het blazoen van Sanderus was "van goud met drie klaverbladen van sinopel". (Geel met drie groene klaverbladen)

De tekeningen voor Boek III werden aangekocht op 5 juni

1771 op de veiling Bisschop te Rotterdam door Meerman voor 137 fl. Nadien werd het in 1824 eigendom van Ch. Van Hulthem op de veiling Meerman in Den Haag voor 27 fl. Het bevat 82 gekleurde tekeningen voor Deel III, Frans-Vlaanderen, Doornik en verstuurd naar Blaeu in 1646.

Blaeu hapte echter niet toe wegens het geringe succes van Deel I en II en wegens zijn intense bedrijvigheid voor zijn eigen uitgave van de *Atlas Major* en de *Stedenatlas*.

De bundel zou bij publicatie de tekst van Buselin meegekregen hebben voor deel III. Het is in deze bundel dat de gouache met het portret van Sanderus afgebeeld wordt.

We kennen tot hiertoe 6 portretten van Sanderus :

- 2 tekeningen bestemd voor deel III, *Gallo - Flandria*.
- 1 schilderij van de hand van Paelinck in het Museum van Oude Kunsten te Gent.
- 1 schilderij van de hand van Domien Van Den Bossche in het Stadhuis van Geraardsbergen.

ANTONIUS SANDERUS
Naar het hds. vótas, Kon. Bibl., Brussel.

Gouache van Sanderus. (Koninklijke Bibliotheek te Brussel).

Tekening van Sanderus bestemd voor deel III, Gallo – Flandria.

- 1 gegraveerd portret in de *Chorographia Sacra Brabantiae*.
- 1 (postuum) gegraveerd portret in *Dictionnaire biographique des sciences, des lettres et des arts en Belgique*. Eug. De Seyn. Ed. L'Avenir, Bruxelles 1935.

Sanderus als auteur

A. Gedichten en godsdienstige werken

Al vanaf 1609, toen hij nog te Dowaaï studeerde, begon Sanderus reeds op jonge leeftijd te schrijven. Die eerste werken zijn

gekenmerkt door een pompeuze stijl en door de vele lofbetuigingen aan diegenen aan wie de werken opgedragen werden. Daarnaast publiceerde hij tevens Latijnse sermoenen en theologische en controversiële geschriften tegen de Protestanten.

Een vrijwel volledige lijst van bedoelde werken vindt men bij V. Fris in de *Dictionnaire biographique...* (Kol. 351 - 359). Van die werken bevindt er zich een aantal in de Koninklijke Bibliotheek.

B. Geschiedkundige werken

1610: *Antwerpen*, later opgenomen in de *Chorografia Sacra Brabantiae*. Voor dit werk zou hij geïnspireerd geweest zijn door Peter Scribani's *Antwerpiae* uitgegeven door Plantijn in 1610.

1624 : *De Brugensibus* (Antwerpen 1624) 163 korte biografieën over beroemde Bruggelingen die voorkomen voor in de 2de editie van *Flandria Illustrata*.

1624: *Scriptoribus Flandriae libri tres*, Antwerpen 1624.

1624 : *Gandavensibus eruditiones*, Antwerpen 1624, 229 korte biografieën, deels opgenomen in *Flandria Illustrata* 2de editie.

1625 : *Hagiologium Flandriae*. Beschrijving van het leven van 148 heiligen, gedeeltelijk opgenomen in *Flandria Illustrata* 2de editie.

1625 : *Elogia Cardinalium* , Leuven 1626.

Daarenboven nam hij het initiatief om een stadsbibliotheek op te richten in Gent. Om dit te verwezenlijken schreef hij er het reglement voor, stelde een lijst op van de te verzamelen boeken en citeerde als voorbeeld andere befaamde bibliotheken. Hij gaf tevens raadgevingen mee i.v.m. het bewaren van boeken en stelde een methodische catalogus samen. Sanderus zelf bezat een eigen bibliotheek, gecatalogeerd in 1636 en gepubliceerd in 1657. In die periode was hij ook

Anthoni Sanderus (1586-1664)
(Gravure, BRKZ, Universitaire Bibliotheek Gent.)

raadgever van prins Albert de Ligne en stimuleert hij deze in diens opzoekingen.¹⁴

C. Bibliografische werken

Bibliotheca Belgica Manuscripta (Rijsel 1641, 2 delen): nog steeds een belangrijk werk

met betrekking tot Vlaamse bibliotheken die bestonden in kerken, kloosters en bij particulieren.

Bibliotheca Sacra et Profana (Brugge 1657)

D. De grote geschiedkundige werken

Flandria Illustrata (cfr. Infra)
Chorografia Sacra Brabantiae. Sive celebrium aliquat in/ea provincia ecclesiarum et cenobiorum descriptio.
Het plan hiervoor bestond reeds in 1635. Er kwamen twee uitgaven: 1. twee boekdelen met elk ongeveer 700 pagina's (in 1659) in folio. Deel I bevat 27 titels of hoofdstukken. Deel II bestaande uit 40 titels (1659 - 1663) is zeer zeldzaam. Er wordt beweerd dat er van dit deel nog vier exemplaren zouden bestaan, de andere zouden vernietigd zijn bij het bombardement van Brussel op 13, 14 en 15 augustus 1695 door de troepen van Maarschalk de Villeroy. De drukplaten die van een grote kwaliteit getuigen zijn van de hand van Lucas Vorsterman. Het werk is uitgeven te Brussel bij Ph. Vleugaert. Omwille van 'staatsgeheimen' is het mogelijk dat de tekst, die eerder als een bundeling van artikels dan als een doorlopende tekst aanzien kan worden, vooraf gecensureerd werd.

2. 1726-1727 : het werk werd bij Christiaan Van Lom uitgegeven in drie delen. Onjuistheden van de vorige uitgave werden verbeterd en bepaalde teksten aangevuld. Het is geïllustreerd met andere gravures van mindere kwaliteit dan die van Vorsterman. De twee uitgaven vullen elkaar perfect aan.
Apologidion

¹⁴ Befaamde bibliotheken ten tijde van Sanderus: Leuven-de Jezuiëten. Lieven Torrentius, Carolus Langius Antwerpen-de Jezuiëten. De openbare bibliotheek, gesticht door Aubert le Mire (Mireus) Balthazar Moretus, Nicolas Rocox, Gevartius-Mireus de stadsbibliothecaris. In de abdijen van Tongerlo, Gembloux, Afligem, Ter Duinen, Sint- Pietersabdij te Gent, Vicogne, Liessies, St. Amand, St. Adrianus. In de kathedralen van Ieper en Gent. De privé verzamelingen van Colvener te Douai, Rolant in Mechelen, Erycius Puteanus, J.J. Chifflet, F. de Kinschot en Fr. Paz in Brussel.

Een rechtvaardiging tegenover de kritiek van klanten, een klacht t.o.v. talloze tegenkantingen vanuit hoeken waar Sanderus het zeker niet verwacht had (religieuze autoriteiten, de adel... Men vroeg hem zelfs geld in ruil voor inlichtingen), en het telkens opnieuw opduikend beklag over geldnood. Dat de onkosten voor het uitgeven van zijn publicaties effectief hoog lagen bewijst het honorarium van Vaast (of Vedastius) De Plouich. Voor de gravure van Oudenaarde zou deze laatste 37 fl. ontvangen en nadien nog eens 10 fl. voor ditzelfde werk. Daartegenover staat dat het eerste deel van *Flandria Illustrata* uitgegeven werd voor het bedrag van 6.000 fl. In het *Apologidion* verdedigt hij zich ook t.o.v. Hondius die beweert dat Sanderus Buselins werk volledig zou overgenomen hebben.

Paralipomena

Zou een verzameling bevatten van de 'verwaarloosde' of 'vergeten' prenten. Een deel ervan werd er in opgenomen na klachten van sommige kasteelheren en magistraten die zichzelf of hun bezittingen niet gepubliceerd hadden gezien. De gouaches in de Van Hulthem bundel bevatten meerdere exemplaren bestemd voor de *Paralipomena*.

Lijst van enkele documenten en werken van en over Sanderus die zich in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel bevinden

- *Affligenium, vulgo Affligem, Celeberrima Ordinis S. Benedicti, ac primaria per Brabantiam Abbatia, brevi compendio, descripta ab Antonio Sanderio.*
- *Antonii Sanderi Chorographia Bevernae et ditionis Bevernensis, in limite Wasiano juxta Antverpianam sitae : ... -Ed.: 1662?*
- *Antonii Sanderi Dissertatio paraenetica pro instituto bibliothecae Gandavensis, ... Ed.: 1633*
- *Antonii Sanderi Dissertatio paraenetica pro instituto bibliothecae Gandavensis, ad Magistratum & proceres eiusdem urbis – Ed.: 1633*
- *Antonii Sanderi Epinicia ad Serenissimum Principem Joannem Austriacum, Gallo ad Valentanas profligato... - Ed.: 1656*
- *Antonii Sanderi Gandavensis De eminentioribus quibusdam Catholicis Regis in Belgio Concilii dissertatiuncula... - Ed.: 1659*
- *Antonii Sanderi Gandavensis presbyteri S. Theol. Licentiati, & cathedralis ecclesiae Iprensis canonici... Castrum du Faing, cum arce de Jam,...*
- *Antonii Sanderi Poematia... 1633*
- *Antonii Sanderi praesbyteri S.Th. Licentiati, cathedralis ecclesiae Iprensis canonici, ... Chorographia sacra coenobii monialium Ordinis Be...*
- *Antonii Sanderi praesbyteri S.Th. Licentiati, cathedralis ecclesiae Iprensis canonici, ... Chorographia sacra Carmeli Bruxellensis...*
- *Antonii Sanderi presbiteri Dominium de Peeterbaix in majoratu Graoviensi Brabantiae Gallicanae situm, brevis chorographia descriptum et ima...*
- *Antonii Sanderi presbyteri Chorographia sacra Asperi Collis, sive Augusta B. Mariae virginis basilica... 1659*
- *Antonii Sanderi presbyteri Chorographia sacra clebris et antiqui coenobii S. Jacobi de Caldenberga vulgo Coudenbergh, Ordinis Canonicorum R...*
- *Antonii Sanderi presbyteri Coenobium de Musenis, ... Ordinis Cisterciensis in agor quondam Mechliniensi, nunc in civitate Mechlinia stabilitum.*
- *Antonii Sanderi presbyteri Collegium Societatis Jesu Antverpiae, brevi chorographia...*
- *Antonii Sanderi presbyteri Cortenberga celebris et antiqua, per Brabantiam abbatias monialium Ordinis S. Benedicti Chorographia brevi illustr...*
- *Antonii Sanderi presbyteri Descriptio chorographica antiquae admodum, et celebris abbatiae Parachensis, ad muros Lovaniensis, Ordinis Praemonstr....*
- *Antonii Sanderi presbyteri Domus professa Societatis Jesu Antverpiae, brevi descriptione chorographica...*

Flandria Illustrata – Het oeuvre

Marcus Boxhorn plande een uitgave van een *descriptio* van Holland. Hendrik Hondius had hiervoor reeds koperplaten gemaakt. Toen deze laatste het werk *Theatrum Sive Hollandiae Comitatus et urbium nova descriptio* publiceerde, plande Sanderus op aanraden van Jan Hondius, broer van Hendrik, rond 1632 hetzelfde voor Vlaanderen en Brabant. De geschiedschrijving beleefde een nieuwe bloei. Met name J.B. Gramaye's werk (1611) over Vlaanderen en Brabant werd gewaardeerd. Buselin, de l'Espinoy, Du Chesne, Harreus, Divaeus en talrijke anderen publiceerden eveneens belangrijke werken. Ook de Benedictijnen van Saint-Maur onder impuls van Dom Mabillon zouden de geschiedschrijving op een wetenschappelijke manier benaderen op basis van de studie van oorspronkelijke documenten. Dom Mabillon schreef er zelf een basiswerk over: "*de rediplomatica*". Sanderus contacteerde Hondius, boekhandelaar, graveerder en tevens uitgever van de atlas van Mercator. Door tussenkomst van Jan D'Hondt, een neef van Hondius, zou in 1634 een onderhandse akte getekend worden tussen de twee partijen. Om zijn plan tot een goed einde te brengen richtte hij zich tevens tot een ruime kring van contactpersonen om zoveel mogelijk werken te raadplegen. Hij bezocht bibliotheken in en van abdijen, kloosters, steden, prinses en edellieden. Hij vroeg tevens om financiële steun want de onkosten voor de publicatie liepen hoog op. In 1637 bedroegen de kosten van zijn opzoeken reeds 1.200 fl. Dit blijkt uit een schrijven aan Vredius en uit een leningaanvraag aan De Wree. Een financiële tegemoetkoming werd toegekend door toedoen van Francisco de

Mello, markies de la Torre, de Laguna, gouverneur-generaal van de 'Armeën der Nederlanden' (6 december 1641) tevens econoom (minister van financiën) en gouverneur in dienst van de Infant van Spanje.

Sanderus verzorgde de tekst. Daarnaast nam hij meerdere etsers en cartografen in dienst voor de illustratie ervan: o.a. Vedastus De Plouich, Harrewyn en de Witt. Als cartograaf heeft ook Hondius werk geleverd.

Hondius verkocht aan Blaeu op 16 februari 1641 alles wat betrekking heeft op het werk van Sanderus, ook de platen voor de *Hollandia* van Boxhorn. Volgens Sanderus ontbreken er echter nog tekeningen en platen die later gepubliceerd werden in de *Paralipomena*.

De eerste uitgave, Boek I, verscheen in 1641 in plaats van het geplande jaar 1636. Aan de basis van dit feit lag de trage afwerking van de illustraties, het opstellen van het handschrift en het feit van geldgebrek, bijvoorbeeld Arrasus die het zicht van Brugge verzorgde, maar ook omdat Sanderus zijn medewerkers niet op regelmatige basis betaalde. Hij genoot zelf niet echt veel steun en werd genooddaakt om werken uit zijn bibliotheek en schilderijen te verkopen. Ook Hondius zorgde voor vertraging: de 'paperijen' en het 'antipapisme'. De platen die Hondius, wellicht met opzet, verwaarloosde na herhaaldelijke opmerkingen en aan te brengen verbeteringen, werden nadien afgedrukt in de *Paralipomena*.

Moretus zou zich zelfs aanbieden voor het drukken maar het ondertussen aangegane contract met Hondius belette dit.

De basis-verkoopprijs van het werk bedroeg 30 fl., een bedrag dat aan schommelingen onderhevig was in functie van de vrijgevigheid van

de koper en de kwaliteit van het werk.¹⁵

Deel I bevat levensbeschrijvingen van de Graven van Vlaanderen en de beschrijving van de 4 leden van Vlaanderen: Brugge Het Vrije, Gent en de Kasselrije, Ieper en De Kasselrije.

Op de 408 bladzijden vindt men: 1 Argumentum Opera door Sanderus.

2 Frontispicium door Hondius.

3 Dédicace aan Philips IV.

4 Tweede dédicace aan de Staten van Vlaanderen.

5 Approbatio, Antwerpen 22 januari 1637.

6 Nota voor de lezer.

De uitgave van het tweede deel, Boek II, bracht opnieuw heel wat problemen met zich mee. Sommige illustraties waren klaar, andere raakten niet afgewerkt, enkele ervan raakten zelfs zoek. Uiteindelijk kwam de publicatie er op 24 februari 1644.

Boek II behandelt de rest van Vlaanderen met uitzondering van Frans-Vlaanderen. Het bevat tevens een *auctuarium* van 68 bladzijden voor Deel I en 39 voor deel II. Ongeveer 70 platen uit de eerste uitgave worden in 1649 overgenomen in *Novum ac Magnum Theatrum Belgicae Regiae*. Ook Blaeu nam een vijftiental kaarten over voor zijn *Grooten Atlas of Wereldt Beschryving*, de *Atlas Major*

Boek I en Boek II vermelden echter als uitgever Coloniae Agrippinae Sumptibus Cornelii ab Egmond et Sociorum CDDCXXXI. Beide delen werden dus te Keulen uitgegeven door Cornelius Van Egmond en vennoten in 1641.

Waarom in Keulen en niet in Amsterdam? Waarom niet bij Hondius of bij Blaeu?

De meest aanvaarde en plausibele uitleg is uiteraard de verkoop van de publicatierechten van

Hondius aan Blaeu. Daarenboven kon in die periode een Noord-Hollandse uitgave in de katholieke Zuidelijke Nederlanden niet verkocht worden. Er bestond een zeer grote kans dat de Hollandse, zeg maar ketterse publicatie op "de Index" geplaatst werd. Keulen behoorde daartegen bij de katholieke invloedsfeer. Op de eerste pagina van het werk is trouwens een "goedkeuring" vermeld.

Beschrijving van de frontpagina van Flandria Illustrata. (1641-1644)

Deze draagt ontegensprekelijk de stempel van die tijd. (17de eeuw)

Het bovenste deel van de frontpagina (zie *afb. p. 22*): Bovenaan in het midden het wapenschild van het graafschap Vlaanderen met de grafelijke kroon. Links daarvan (Heraldisch "dextre") het groot wapenschild van de Habsburgers. (Philips IV van Spanje). Bovenaan het schild is de koninklijke kroon afgebeeld, eronder het Gulden Vlies. Rechts (Heraldisch "senestre") hetzelfde Habsburgse schild met op het geheel een breuk. Bovenaan dit schild is een grafelijke kroon afgebeeld en een dubbel kruis getopt door een kardinaalshoed. Het verwijst naar Ferdinandus van Oostenrijk, kardinaal-aartsbisschop van Toledo, infant van de Spaanse landen en primaat van België en Bourgondië zoon en broer van koningen.

Enkele nota's in verband met de schilden: jongere zonen of bastaarden brengen wijzigingen in het vaderlijke wapenschild om zich te onderscheiden van de oudste tak. Deze verandering noemt men 'een breuk'. Er worden enkele varianten gebruikt om het blazoen te veranderen. Een

¹⁵ Het exemplaar in de Kortrijkse stadsbibliotheek werd waarschijnlijk aangeboden aan een hooggeplaatst persoon of een donateur. Vandaar dat de bibliotheek over een prachtexemplaar beschikt.

manier om het blazoen 'te lichten' is het gebruik van de barensteel, ook lambel genoemd. Dit gebeurt door een korte dwars-streep aan te brengen met drie of meer hangers. Geplaatst in het schildhoofd is dit symbool meestal blauw of rood. Een bastaard is een kind van niet gehuwde vader of moeder. Vele adellijke bastaarden bekleedden hoge posten. Soms vermeldden ze expliciet hun toestand.

Bijvoorbeeld Willem de Veroveraar – Guillaume le Bataard, Duc de Normandie – er was ook een "grand Bataard de Bourgogne". Een rode hoed met kwasten die in aantal variëren in de loop der tijden verwijst naar een aartsbisschop of naar een kardinaal. Achter het schild voeren ze beiden een dubbelarmig kruis.

Beschrijving van de figuren :
bovenaan in het centrum is een gevleugelde leeuwenkop afgebeeld. Links en rechts van de hiervoor beschreven wapenschilden bevinden zich telkens twee kinderfiguren. Links met spiegel en volledige steel. Rechts met spiegel, afgeknotte steel, bazuin en helm.
Het midden van de frontpagina. In het centrum tussen de twee kolommen zijn bovenaan vier en onderaan drie wapenschilden afgebeeld.
Daartussen lees je de volgende tekst:

*Flandria Illustrata Sive
Descriptio comitatus istius per-
Totum terrarum orbem celebris;
Rimi, III tomis absoluta AB
ANTONIO SANDERO
Gandavensi, Eccl. Iprensis
Canonico Grad Affecto.
TOMUS PRIMUS.*

Links van deze tekst zien we twee personen, afgebeeld in volledige wapenuitrusting. Eén ervan draagt een zwaard en een leeuwenschild. Rechts van de tekst is op de

voorgond een persoon afgebeeld in typische kledij, met zwaard en het primitieve schild van Vlaanderen. Zijn rechtersvoet steunt op een afgehouwd hoofd. Op de achtergrond merk je een vrouw met een adder in de rechterhand. Op dezelfde hoogte bevindt zich nog een ander personage met een gevleugelde helm. (Hermes?)

Het onderste deel van de frontpagina: hier zijn twee bejaarde watergietende figuren afgebeeld, wellicht de voorstelling van twee waterlopen: de Schelde en de Leie. In het midden merken we een landelijk tafereel dat gevormd wordt door een vrouw met een vruchtenmand met naast haar twee koeien en een paard. Op de achtergrond enkele zeilschepen.

Wat was Sanderus nog verder van plan?

Deel III : *Flandria Gallicana*. (Onderwerpen uit Frans Vlaanderen en Doornik) Hiervoor baseerde Sanderus zich op het werk van zijn voorganger Jean Buselin.

Deel IV : *Paralipomena Flandriae*¹⁶. Dit deel is een aanvulling en bevat eveneens verbeteringen van deel I en II. Meestal ten gevolge van reacties van kasteelheren en andere betrokkenen die zich benadeeld voelden bij het verschijnen van de eerste edities.

Delen III en IV werden nooit uitgegeven tijdens het leven van Sanderus. Later echter werden passages eruit gepubliceerd in *Verheerlykt Vlaandre* (1735). Van Deel III, de eerder aangehaalde bewerking van Gallo *Flandria* van de hand van J. Buselin komt in *Verheerlykt Vlaandre* een korte nederlandsstalige vertaling voor. De platen van dit werk

worden als handschrift bewaard in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel. Van het laatste deel (deel IV) zijn er van de 69 illustraties maar 21 bewaard.

Bij de publicatie van deze geschiedkundige werken speelde het financieel aspect een grote rol. Niet alleen Sanderus keek tegen een deficitaire toestand aan. Hondius en de weduwe D'Hondt begonnen tegen elkaar een rechtszaak over een bedrag van 4.000 fl. Het ging om de al dan niet verkochte exemplaren van *Flandria Illustrata*.

De spanningen duurden van 1652 tot 1672. Het geschil werd gewonnen door de weduwe D'Hondt.

Er bestond nóg een klein enigma. Sanderus overleed op 16 januari 1664. Na zijn overlijden bleven er nog ongeveer tachtig ongepubliceerde tekeningen over. Een versie luidt dat er een aantal van Nederland naar Brussel overgebracht werden tot rond 1830. Hoe verdwenen ze daar? werden ze gestolen? Ze werden echter volgens de overlevering bij toeval teruggevonden onder een trap in de Koninklijke Bibliotheek. Zijn bedoelde tekeningen de gouaches die Van Hulthem aangekocht had?¹⁷ Nog in dit verband beweert baron Jules de Saint Genois in het boek *Antoine Sanderus et ses écrits*, Hes Publishers/Utrecht 1980, dat de bekende bibliofiel Meerman ze op 5 juni 1771 kocht op een veiling bij Bisschop in Rotterdam voor de prijs van 137 fl. Later kwam Van Hulthem er in het bezit van. De eerste versie lijkt ons een fabel. De tweede verhaalt de werkelijkheid alhoewel beide verhalen elkaar zouden kunnen aanvullen.

De verschillende edities

1641: *Flandria Illustrata* bij uitgever

¹⁶ *Paralipomenon* = Grieks : weggelaten, overgeslagen, verzuimde, verwaarloosde stukken.

¹⁷ Albertina Ref. HS 1683 – Caulet Ref. DS 4405 (JK) (RP)

VERHEERLYKT VLAANDRE,

BEHELZENDE

Eene algemeene en nauwkeurige Beschryving van dat Graafschap en van zyne algemeene en byzondere Wetten; alsmede eene Chronologifche en Historifche opvolging zynner Graaven, tot op KAREL den VI. tegenwoordig Roomfch Keizer.

NEVENS

De Beschryving der Steden, haare Regeerings-Form, deſtije Gebouwen, Hooge-Amptenaaren, Adellyke Geflachten, Geleerde Mannen, en voornaamſte Staats-W'ijſſelvalligheden.

ALSMEDE

De Beschryving der Dorpen, Vlekken, Kasteelen en Heeren-Huyzen, gelegen in het Keizers, Franfch en Hollandfch Vlaandre; met de Afbeeldzels der Steden, Kasteelen en Heeren-Huyzen; nevens de Land-Kaarten van iedere byzondere Kasteelrye en Grens-Scheydingen.

In 't Latyn beſchreeven door den Geleerden HEER

ANTHONI SANDERUS.

En nu in het Nederduyſch vertaald, en met ſchoone Kopere Konſt-Plaatn verrykt;

EERSTE DEEL.

Te L E Y D E N, }
Te R O T T E R D A M, } By { J A N V A N D E R D E Y S T E R.
In 's G R A V E N H A G E, } { J A N - D A N I E L B E M A N.
M. D C C. X X X V. { C O R N. en F R E D. B O U C Q U E T.

Titelpagina van 'Verheerlykt Vlaandre'

Egmond in Colonia Agrippina.

Boek I (30 fl.)

1644: *Flandria Illustrata* bij uitgever

Egmond in Colonia Agrippina.

Boek II.

Beide hierboven vermelde delen werden gepubliceerd in folio.

De geplande delen III en IV zijn

nooit in het Latijn uitgegeven,

Deel III: *Flandria Gallicana*,

maar komen in de Vlaamse versie in verkorte vertaling voor.

De grote schaarste van de

uitgaven 1641-1644 door de brand

bij Blaeu, de versnippering van de

werken en de grote belangstelling

voor het werk zijn de elementen

die aan de basis liggen van enkele herdrukken.

1732: *Flandria Illustrata*

gepubliceerd in drie boekdelen bij uitgever Christian Van Lom in Den Haag onder leiding van J.F.

Foppens. Het werk was opgedra-

gen aan H.-J. Van Susteren,

bisschop van Brugge en bevat een

uitbreiding van de lijst met de

namen van graven, bisschoppen

en magistraten tot 1730.

Daarenboven worden ook de

bisschoppen van Doornik vermeld

en enkele vroegere werken van

Sanderus opgenomen, met name

Brugensibus, Gandavensibus en Hagiologium Flandriae. Kardinaal d'Alsace Bossu zou de tekst in verband met Jansenius aanpassen en censureren.

1735: *Verheerlykt Vlaandre*

werd in drie boekdelen in folio

gepubliceerd bij Jan Vander

Deyster in Leiden, Jan-Daniel

Beman in Rotterdam en Cornelis

en Ferdinand Boucquet in Den

Haag. De kerkgeschiedenis en

afbeelding van bepaalde portretten

werden als uitdrukking van de

tijdgeest ingeperkt. Er is wel een

belangrijke reeks van de Graven

van Vlaanderen opgenomen. In

verband met Geraardsbergen is

er een hoofdstuk voorzien maar

voor de religieuze gebouwen

slechts één paragraaf. De feiten

daterend van na Sanderus werden

tot 1730 vervolledigd. Dit werd

meestal uitdrukkelijk vermeld. We

vinden zelfs de hiernavolgende

tekst terug "de werken, in het

Latijn herdrukt (18de eeuw) zijn

vervolledigd door een zeer geleerd

man vanaf het eerste deel (1641)

tot heden (1735). Wellicht wordt

met deze omschrijving Foppens

bedoeld. Het einde van boekdeel

III bevat tevens elementen van het

onuitgegeven deel IV over Frans

Vlaanderen. Algemeen wordt

aangenomen dat de kwaliteit van

de illustraties van *Flandria Illustrata*

uit de periode 1641-1644 superieur

is aan de latere (1732 en 1735)

1735: *Flandria Illustrata*. (2de druk)

In datzelfde jaar werd een derde

editie uitgegeven bij Van Lom, te

Brussel, verkocht door Ch. En J.B.

De Vos. Etsers als Blockhuysen,

Harrewyn, Johannes en Cornelis

Blaeu en Creite zorgden voor de

afbeeldingen. Van de eerste editie

van 1641 - 1644 werden sommige

platen weggelaten of door andere

vervangen. Van Lom was in 1725

tevens uitgever van de *Historia*

Sacra et Profana Archiepiscopatus

Mechliniensis... van de hand van

Van Gestel.

De belangrijkste data op een rij

Titelpagina van Deel III.
Frans- Vlaanderen: Icones
urbium, villarum, castello-
rum et coenobiorum Gallo-
Flandriae. Quae tertia pars
est Flandriae Illustratae.

- 1641-1644: Sanderus, *Flandria Illustrata*, Colonia Agrippina.
- 1648: *Atlas Major* van Blaeu, Amsterdam.
- 1649: *Toneel der steden* van Blaeu, Amsterdam.
- 1659: *Topografia Germaniae* bij Riedel, Frankfurt. De graveur is Merian.
- 1672: Brand bij Blaeu in Amsterdam.
- 1673: Overlijden van Joan Blaeu.
- 1695: Bombardement van Brussel, ook van boekhandel Frickx.
- 1708: Verkoop aan Pieter Mortier van de resterende koperplaten, uit de brand gered door De Witt.
- 1732: *Flandria Illustrata* bij Van Lom (Den Haag)
- 1735: *Flandria Illustrata* verkocht te Brussel bij De Vos.
- 1735: *Verheerlykt Vlaandre*, Leiden Jan Van Der Deyster. Rotterdam Jan-Daniel Behan. Den Haag Corn. en Fred. Boucquet.
Sanderus: 15 september 1586 - 16 januari 1664.
Blaeu: 1596-1673

Recente anastatische herdrukken

- 1968: *Verheerlykt Vlaandre*, drie boekdelen. Uitgegeven bij "Familia et Patria" te Handzame. De inleiding is van de hand van Prof. Warlop.
- 1973: *Flandria Illustrata*, uitgegeven bij Veys te Tielt. Deze publicatie is deze van 1735 en bevat 745 blz. Aandacht aan Geraardsbergen wordt besteed van blz. 518 tot 527.
- 1980: *Verheerlykt Vlaandre*, 2 boekdelen. Uitgegeven bij De Vries-Brouwers te Antwerpen-Amsterdam. *Familia et Patria* te Handzame verzorgde daarenboven de anastatische herdruk van de bundel handschrift platen voor

Deel III. (1641-1644) Frans-Vlaanderen en Doornik, *Icones urbium, villarum, castellorum et coenobiorum Gallo - Flandriae. Quae tertia pars est Flandriae Illustratae*. Daarenboven bestaat er ook een Duitstalige prent, de genaamde "Merian". Een zicht op Geraardsbergen dat afkomstig zou zijn van *Topografia Germaniae Inferioris Vel circum Burgundi. Dasz ist der Beschreibung und Abbildung der Vornämsten Orten in den Niederländischen XVII Provinzien oder Burgundische Kreise*. (topografie van Neder-Germania, hetzij de Bourgondische Kreis) Het werk is in 1659 te Frankfurt am Main uitgegeven bij Zeiler.¹⁸ Kasper Merian is geboren op 18 februari 1627 te Frankfurt-am-Main. Hij is de zoon van Mathäus de Oude, bij wie hij tevens zijn opleiding genoot. Merian vestigt zich vanaf 1650 in Frankfurt. Hij was voornamelijk bekend als etser van landschappen, marines, portretten en van een reeks platen bestemd voor de plechtigheden bij de verkiezing van keizer Leopold in 1660. (cfr. Benezit) Bij nader toezicht vertoont 'Merian' duidelijke verschillen met 'Blaeu', meer bepaald wat betreft: de wolkenformaties, de personages op de voorgrond, de titel: bij Merian *Gheertsberghe*, bij Blaeu *Gerardimontium*. De legende bij Merian is onvolledig en bevat meerdere fouten...
ontbreken : nrs. 6, 15, 16, 17, 18.
Foutief: met nr. 5 *Beginen* wordt in feite *Miniemenkloster*, voormalige parochiekerk Sint-Catharina bedoeld. Nr. 6 = *Beginen*.
Nr 12 : *Priess hauss* = Prieels.
Nr. 13 : *Hauss Waessenberg* (Van Waesberghe) bevindt zich op nr. 14. Op nr. 13 bevindt zich in werkelijkheid *Domus Gildae St. Gregorii*. Nr. 14 : Huis Van Waesberghe.

Tal van afzonderlijke "zichten op Geraardsbergen", al dan niet ingelijst, al dan niet ingekleurd bevinden zich in publieke en privé-verzamelingen. Maar opgelet voor reproducties! Zelfs op internet worden er een aantal aangeboden. De aankoop prijs van een reproductie kan uiteraard niet vergeleken worden met een origineel. Welke elementen staan garant voor de authenticiteit? Hierna volgen er enkele maar de lijst is waarschijnlijk onvolledig.

- het verso (achterkant) van het zicht uit *Flandria Illustrata* en het Stedenboek citeert Van Waesberghe. Bij de "ideale reproductie" is de verso eveneens bedrukt.
- een te perfecte papierkwaliteit (te wit, te mooi, te intact.) is verdacht. Uiteindelijk zou een analyse van het papier een antwoord of uitsluitel kunnen geven bij twijfel. Men zou echter ook op oud papier kunnen reproduceren.
- de gevraagde prijs voor een aangeboden zicht hangt af van de plaats waar het aangekocht wordt en van de betrouwbaarheid van het antiquariaat (ons inziens de belangrijkste factor). Een zicht op Geraardsbergen zal minder kosten in Praag dan in Antwerpen, Brussel of Gent.
- het prijsniveau zelf. Een zicht kan té duur zijn of als "koopje" aangeboden worden. Een verzorgde fotokopie kost momenteel tussen de € 1 en € 5!
- Geeft de inkleuring een meerwaarde aan de prent? Volgens betrouwbare antiquariaten kan een originele ingekleurde versie het dubbele waard zijn van een niet ingekleurd exemplaar. Dit geldt voor zowel een boek als een los exemplaar.

(wordt vervolgd...)

¹⁸ *Topografia Germaniae Inferioris Vel circum Burgundi. Dasz ist der Beschreibung und Abbildung der Vornämsten Orten in den Niederländischen XVII Provinzien oder Burgundische Kreise*. (topografie van Neder-Germania, hetzij de Bourgondische Kreis) Het werk is in 1659 te Frankfurt am Main uitgegeven bij Zeiler. Kon.Bib. Kostbare werken - VH L5-784/c.